

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА КРАЇНОЗНАВСТВА ТА ТУРИЗМУ

**ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ РЕСУРСІВ ЛУГАНСЬКОЇ
ОБЛАСТІ В ТУРИЗМІ (ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ПІСЛЯВОЄННОГО
ВІДНОВЛЕННЯ)**

за спеціальністю: 242 Туризм
галузі знань: 24 Сфера обслуговування
за освітньо-професійною програмою: Туризм
на здобуття освітнього ступеню: Бакалавра

Кваліфікаційна робота бакалавра
Студента заочного відділення
V курсу
Голубева Кирила Владиславовича

Науковий керівник:
к. геогр. н., доц. Шпарага Т.І.

Київ 2024

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ	5
1.1. Поняття про історико-культурні туристичні ресурси та їхнє використання в туризмі	5
1.2. Методика дослідження використання історико-культурних ресурсів в туризмі	8
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ОБЛАСТІ ТА ЇЇ СТАН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ	10
2.1. Історичний розвиток Луганщини та його вплив на формування історико-культурних туристичних ресурсів області	10
2.2. Історико-культурна спадщина області в умовах російсько-української війни, виклики та можливості післявоєнного туризму	19
РОЗДІЛ 3. ВІДНОВЛЕННЯ ТУРИЗМУ В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В ПОВОЄННІ РОКИ	27
3.1. Європейський досвід відновлення історико-культурних пам'яток та відродження туризму після воєнних подій	27
3.2. Досвід створення меморіальних комплексів у місцях групової травми	36
3.3. Стратегія відновлення туризму деокупованих територій на прикладі міста Старобільськ з використанням європейського досвіду	41
ВИСНОВКИ	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56
ДОДАТКИ	60

ВСТУП

Актуальність дипломної роботи полягає у дослідженні нетипового для туристичного ринку України регіону – Донбасу, а саме Луганщини. Вивчення різноманіття історико-культурних ресурсів Луганщини та пошук можливостей їх залучення до сфери туризму руйнує усталені міфи щодо суто виробничої спрямованості області. Завдяки своєму історико-культурному потенціалу Луганщина може конкурувати з найпопулярнішими туристичними областями України. Однак, цей потенціал потрібно розвивати та популяризувати, щоб туристична галузь області вийшла на якісно новий рівень розвитку.

Ступінь вивченості. Проблеми вивчення туристичних ресурсів присвячені праці багатьох вчених – істориків, географів, туризмологів. В Україні найбільш глибоко даною проблематикою займалися О. Бейдик, С. Кузик, О. Любіцева, І. Смаль. Аналізу та характеристиці туристичних ресурсів світу країн, України та її окремих регіонів присвячені праці Т. Божук, В. Кравченка, М. Крачила, Н. Мальської, В. Новикової, В. Сірик, В. Стафійчука, Н. Філоненка багатьох інших вчених. Однак, історико-культурні ресурси Луганщини з позицій їх туристичного використання досліджені недостатньо, що і зумовило вибір теми бакалаврського дослідження.

Об'єктом дослідження роботи є історико-культурні ресурси Луганщини, а **предметом** – використання історико-культурних ресурсів Луганської області в туризмі.

Мета дослідження полягає у розробці шляхів відновлення туристичної галузі Луганщини на основі повоєнного досвіду країн Європи. Задля реалізації зазначеної мети у роботі були розглянуті наступні **завдання**:

- з'ясувати сутність історико-культурних ресурсів та можливості їхнього залучення до туризму;
- проаналізувати історичний розвиток Луганщини та показати його вплив на формування історико-культурних ресурсів області;

- показати руйнівний вплив російсько-української війни на історико-культурну спадщину області;
- вивчити європейський досвід відновлення історико-культурних пам'яток та відродження туризму після воєнних дій;
- виходячи з європейського досвіду, розробити стратегію відновлення туризму на деокупованих територіях Луганщини.

При написанні роботи були використані такі методи дослідження: аналіз, синтез, індукція та моделювання.

Структурно кваліфікаційна робота бакалавра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний об'єм роботи складає – 66 сторінок машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ

1.1. Поняття про історико-культурні туристичні ресурси та їхнє використання в туризмі

Визначну роль на ринку попиту туристичного продукту та у формуванні привабливого туристичного іміджу цілої країни або окремого регіону чи місцевості відіграє наявність історико-культурних ресурсів. В наш час культурно-історична спадщина активно використовується для організації різних видів туризму.

Згідно з визначенням, яке подає О. Бейдик, [3] історико-культурні ресурси – це матеріальні та нематеріальні об'єкти, які мають важливе історичне, культурне або археологічне значення. Сюди можуть входити пам'ятки архітектури, археологічні рештки, культурні традиції, фольклор, мова, традиційні знання та багато іншого. Найбільш повна та детальна класифікація, за видами і типами, історико-культурних ресурсів представлена в Законі України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року. Згідно з цим законом історико-культурні ресурси можна поділити на два великих блоки: археологічні та історичні [9]. На думку, Л. Немець, К. Сегідан та Н. Моштакіної історико-культурні ресурси мають значний позитивний вплив на психологічний стан туристів.

До археологічних пам'яток можна віднести: залишки старовинних поселень, фортифікаційні споруди, могильники або стародавні захоронення, стародавні предмети побуту, наскальні малюнки тощо.

До історичних відносяться: пам'ятні місця які пов'язані з важливими історичними подіями певної місцини або країни, будівлі, культові споруди та предмети які мають або історичний спадок або якесь відношення до видатних людей держави. Також кожен зазначений пункт відноситься до матеріального або духовного об'єкту історично-культурної спадщини.

До матеріальних об'єктів відносять усі матеріальні цінності суспільства та допоміжні засоби виробництва. У склад духовних об'єктів відносять сукупність усіх досягнень суспільства в науці, літературі, мистецтві та освітні праці, організації суспільного-побутового життя людей.

Класифікація та визначення певних явищ в більшості випадків є складним та багатогранним процесом. Так наприклад, за І. Смалем туристичні ресурси – сукупність природних і соціально-культурних комплексів та їхніх елементів (Додаток А), що сприяють задоволенню фізіологічних та соціальних потреб людини, відновленню її працездатності і які при сучасній та перспективній структурі рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостях використовуються для прямого й опосередкованого споживання та виробництва туристичного продукту [10].

В колі туристів існує сталий попит на історико-культурний продукт завдяки якому можливе знайомство та вивчення інших культур, що задовольняє потребу більшості людей у пізнанні навколишнього світу.

Історико-культурні туристичні ресурси вимагають певного підходу для їх використання. Беручи до уваги специфіку певних регіонів, треба розуміти та мати на озброєні поєднання наукового, прикладного та іноді більш творчого ставлення до використання історико-культурних ресурсів певної місцевості або регіону.

Історико-культурні ресурси можуть використовуватися в різних атракціях або різновидах туризму через їхню потенційну цінність та привабливість для подорожуючих, які можуть цікавитися історією, культурою та мистецтвом певної країни або місцевості. Таким чином, історико-культурні ресурси можуть бути використані в наступних різновидах туризму.

1. Культурний туризм. Вид туризму, в якому люди подорожують з метою відвідування місць історичного та культурного значення, таких як пам'ятки архітектури, музеї, мистецькі галереї або археологічні розкопки чи інші культурні об'єкти.

2. Екскурсійний туризм. Цей вид туризму включає в себе організовані екскурсії до історичних та культурних об'єктів, які потенційно можуть бути проведені

пішки, автобусом, велосипедом тощо. Експерсії можуть бути оглядовими або тематичними, орієнтованими на конкретний аспект культури чи історії.

3. Археологічний туризм. Включає відвідування різних археологічних пам'яток, де проводяться певні розкопки та вивчення давніх цивілізацій. Може включати відвідування давніх руїн, музеїв археології та участь у спеціалізованих програмах.

4. Гастрономічний туризм. Цей вид туризму включає відвідування регіонів з унікальною кухнею та стравами, які можуть бути тісно пов'язані з історією та культурою місцевого населення. Туристи можуть відвідувати місцеві ресторани, ринки, ферми та проводити кулінарні майстер-класи.

5. Туризм в місця паломництва. Цей вид туризму включає відвідування різних священних місць, храмів, синагог та інших релігійних об'єктів, щоб відчувати духовну атмосферу та вивчити релігійну історію.

Це ті різновиди туризму, які можуть бути використані для вивчення історико-культурних ресурсів та сприяти розвитку туристичної індустрії в країнах або окремих регіонах з багатою та різноманітною культурною спадщиною.

Деякі історико-культурні ресурси настільки унікальні, що підлягають більш детальному вивченню, не стільки, як культові споруди або зразки мистецтва, з певною туристичною цінністю, а вже як непересічне поєднання різних культур, світоглядів та національної самобутності різних народів.

Сучасний стан дослідження історико-культурних ресурсів України, на жаль, обмежений недосконалою, та часто застарілою, законодавчою частиною. Основним недоліком та прикладом недосконалості законодавчої бази є той факт, що більшість пам'яток не включена в існуючі туристичні маршрути, що призводить до обмеженого використання або ігнорування тих чи інших існуючих туристичних ресурсів.

1.2. Методика дослідження використання історико-культурних ресурсів в туризмі

Історико-культурні ресурси України розміщені нерівномірним пластом по території країни. Надвисокою щільністю та наявністю різних історико-культурного ресурсів можуть похвалитися такі області України як: Київська, Львівська, Закарпатська, Чернігівська, Вінницька та Автономна Республіка Крим.

Однак, слід зауважити, що кількісний показник не гарантує високого рівня привабливості для туристів та подальшої розробки відповідних туристичних маршрутів.

Станом на сьогодні, в Україні найбільш часто використовується декілька методик та варіантів оцінювання історико-культурних ресурсів: визначення щільності пам'яток матеріальної культури на певній місцевості на 100 км² площі та бальна система оцінки кожної окремої пам'ятки історії.

Методика визначення щільності пам'яток матеріальної культури була запропонована В. Мацолою [18] як теоретичне обґрунтування привабливості та оцінки значимості території у туристичні галузі. Так само, ця система передбачає, що поділ на різні рівні історико-культурного ресурсу найвищими в яких є загальнонаціональний та світовий. Певним плюсом такого підходу є те, що він також враховує стан та можливість прийому туристів певними історико-культурними об'єктами.

З недоліків, можна зауважити, що ця методика можлива для застосування тільки для оцінки великої за обсягом території та унеможливлення оцінки якогось окремого локального історико-культурного продукту.

На противагу до цієї методики існує та широко використовується бальна система оцінки історико-культурних ресурсів. Ця методика добре підходить як для дослідження та оцінки великих пам'яток культури, так і для визначення історико-культурного потенціалу поселення або навіть окремого району міста.

Сутність бального методу полягає у тому, що кожен окремий об'єкт історико-культурного ресурсу оцінюється за певними критеріями та подальшої структуризації видових компонентів.

З недоліків такої системи можна звернути увагу на те, що деякі історико-культурні ресурси неможливо оцінити, тому що їхня важливість може бути або місцевого плану, або регіонального та можливо навіть всенаціонального рівня.

Архітектурні пам'ятки або археологічні знахідки можуть бути не тільки унікальним туристичним продуктом, але й знаковим доказом економічного, культурного та побутового життя людей у певний історичний проміжок часу.

Важливо, також зауважити, що автентичність кожного окремого об'єкту впливає на оцінку та сприйняття цього конкретного історико-культурного ресурсу. Дослідження та оцінка певних шарів збереження матеріальної структури може зробити ту або іншу пам'ятку більш привабливою з точки зору туристсько-пізнавальної цінності об'єкта.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ОБЛАСТІ ТА ЇЇ СТАН В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

2.1. Історичний розвиток Луганщини та його вплив на формування історико-культурних туристичних ресурсів області

Для пересічного споживача туристичного продукту Луганська область не асоціюється зі значними історико-культурними атракціями або нетиповими туристичними маршрутами. У новітній історії України, місто Луганськ та Луганська область, перш за все, займає місце потужного центру важкої промисловості, а також місця бойових дії у війні на сході України.

Аналізуючи історико-культурні туристичні ресурси Луганської області, ми можемо звернути увагу на те, що історія регіону насправді багатогранна та зберігає у собі безліч культурних шарів історії різних народів або держав, які займали та населяли цю місцевість у різні часи.

Історико-культурні туристичні ресурси області починаються з археологічних знахідок [1] у різних частинах області, які дають змогу ближче ознайомитися з життям стародавніх племен-землеробів, які першими почали заселення цієї території.

Скіфи були наступним народом які зробили свій значний внесок у формування історико-культурного ресурсу області. Вже не одне десятиріччя тривають археологічні дослідження скіфських курганів в таких населених пунктах як Пантелеймонівка, Макіївка, Троїцьк. Ці розкопки розкривають деталі життя та побуту людей на сучасній території Луганської області, починаючи із залізної доби і аж до раннього середньовіччя. Відоме на весь світ скіфське золото та предмети мистецтва сьогодні займають центральні місця не тільки у музеях України, але й виставляються за кордоном, як приклади тонкої мистецької роботи та найкращої історико-культурної спадщини регіону.

Перші археологічні знахідки, які свідчать про життя людей у цій місцевості можна віднести до палеолітового часу. В епоху міді-бронзи тут мешкали скотарські

та землеробські племена трипільців та кочові представники культури Ямна, які залишили після себе численні курганні могильники та поселення. Також існує багато письмових згадок про те, що киммерійці були одним із найдревніших народів, що колись населяли території сучасної Луганської області. Багато знахідок також свідчать, що десь з початку залізної доби на цій території також почали з'являтися та жити кочові племена іранського походження – сармати та скіфи.

Починаючи з XV ст., місцевість мала назву та маркувалась на тогочасних мапах як «Дикі поля». Назва ця сформувалась завдяки тому, що Луганські та Донецькі степи опинились посеред запеклої боротьби між Великою Ордою, з одного боку та Кримським ханством, з іншого боку. Така назва використовувалась аж до XVII століття коли розорені війною території не почали заселяти запорізькі козаки.

Початком та першим кроком у формуванні сучасного сприйняття міста Луганська та Луганської області, як місця винятково промислового значення, було зроблено 14 листопада 1795 року, коли вийшов наказ на створення першого на півдні російської імперії чавуноливарного заводу.

Промисловий розвиток регіону, який розпочався з кінця XVIII століття, дав імпульс унікальному економічному та культурному розвитку області, яке зумовило появу низки унікальних споруд Луганщини. Серед найвідоміших них можна окремо відмітити будівлю Луганського університету, Свято-Скорботний жіночий монастир «Всіх скорботних радість» в місті Старобільськ та Свято-Успенську церкву, що розташована селі Осинове Луганської області

Промисловий розвиток та покращення основних економічних показників області призвели до того, що у 1889 році було створене акціонерне товариство «Любимов, Сольве і Ко» під керівництвом відомого бельгійського інженера і підприємця Ернеста Сольве та купця Івана Любимова. Саме створення та подальша діяльність товариства зробили можливим існування такого виняткового історико-культурного туристичного ресурсу, як бельгійська спадщина міста Лисичанськ.

Бельгійською спадщиною міста Лисичанськ прийнято вважати комплекс споруд содового заводу та наявні будівлі допоміжної інфраструктури. Розуміння того,

що ця місцевість ідеально підходить для видобуду соди з'явилося в 1880-х роках XIX століття, коли були виявлені перші значні вапняні копальні.

Так, вже на початку 1890 року розпочалося будівництво содового заводу, який почав свою роботу вже у квітні 1892 року, отримавши назву «Донецький содовий завод». Генеральний план будівництва також передбачав появу поблизу заводу необхідної допоміжної інфраструктури жилого та неживого типу. Незабаром після відкриття для потреб заводу та робітників поруч виникла сучасна залізнична станція яку вирішили назвати «Переїзна».

Одночасно із відкриттям залізничної станції було розпочато будівництво житлових кварталів для керівництва та робочих заводу. Розробкою майбутніх житлових кварталів займалися провідні бельгійські архітектори того часу. Слід зауважити, що всі будівлі, незважаючи на їхнє цільове призначення, розроблялись у панівному на той час архітектурному стилі Європи – модерні. Архітектори ставили перед собою амбітні архітектурно-інженерні розробки сучасного району, який включав в себе готель, ряд адміністративних будівель, котеджний квартал для керівництва, близько трьохсот квартир для сімейних робітників, три казарми для самотніх працівників, лікарню, їдальню та звісно театр. Будівництво було завершено згідно з планами вже у 1905 році. Тому не дивно що у 2017 році місто Лисичанськ отримало [13] престижну премію Belgian Heritage Abroad Award. Диплом вручив особисто посол Королівства Бельгії в Україні пан Люк Якобс. «Десята провінція Бельгії», як прозвали цей унікальний комплекс будівель, потрапила в номінацію щорічного конкурсу за підтримки фонду короля Бельгії. Бельгійці висловили бажання відреставрувати свою «спадщину» в Лисичанську. Для цього потрібна була офіційна заява від обласної влади, яку вони так на жаль не побачили.

В 2022 році поблизу міста Лисичанськ проходили важкі та запеклі бої армії України з російськими загарбниками. З лютого по липень того ж року місто піддавалося сильним ворожим обстрілам із різних видів зброї. Внаслідок цього місто зазнало сильних руйнувань та ушкоджень, зокрема, промислові підприємства, інфраструктура та житлові домівки. Постраждали, також й відомі будинки бельгійської

спадщини. Достовірно не відомо про їхній поточний стан, але є ряд підтверджень про руйнування Лисичанської багатопрофільної гімназії та протитуберкульозного диспансеру, які входили в комплекс «Десятої бельгійської провінції».

Починаючи з XIX століття і до революції 1917 року, на території сучасної Луганської області значними темпами створювалися унікальні зразки промислової архітектури, саме сюди першими впроваджувалися новітні технологічні рішення важкої промисловості. Завдяки цьому економіка краю стрімко йшла вгору, що позитивно позначалось на рівні життя містян, міграції з інших областей або країн та виникненню унікальних умов для поширення та об'єднання культурних особливостей різних людей, сліди яких можна зустріти і сьогодні.

Починаючи з XVII століття, тогочасні «Дикі поля» почали колонізувати Запорізькі козаки, які почали будувати тут перші великі поселення. Одним із таких поселень стало засноване у 1686 році селище Слобода Більська, яке було важливим культурно-економічним центром та з 1730 року став повітовим центром Харківської губернії під більш звичною назвою Старобільськ. Сучасний Старобільськ зміг зберегти свою історико-культурну ідентичність та виняткові пам'ятки архітектури.

Також можна відмітити, що Старобільськ став центром протистояння армії УНР та комуністичними посіпаками донськими козаками отамана Краснова. Саме в місті Старобільськ 2 жовтня 1920 року відомий український політичний та військовий діяч Нестор Махно зробив хибний та фатальний, для себе в майбутньому, вибір та уклав воєнно-політичну угоду з командуванням комуністичної червоної армії.

За часів подальшої окупації сср область розвивала виключно промислові можливості, які відтіснили історико-культурний потенціал міста та області на другий план. Планова економіка ставила на меті розбудову заводів важкої промислової націленості – хімічної, машинобудівної та енергетичної. Легка та харчова промисловості майже не розвивалися що створювало певний дисбаланс в економіці області, що в майбутньому далось взнаки. Тодішня окупаційна ідеологія не передбачала ані розвитку, ані збереження історико-культурних ресурсів області. Саме за часів сср

відбувалась політика «зросійщення» області. Окупаційна влада ставила собі на меті повністю контролювати усі аспекти життя звичайних громадян, саме через призму цього і відбувалися та втілювалися в життя усі аспекти створення «совецької» людини. Міграційна політика срср [19] здебільшого мала примусовий та жорстокий характер і створювала іноді значні зміни в етнічних складових цілих місцевостей та регіонах. Влада срср активно проводила політику централізації та уніфікації культурного простору, включаючи активне просування російської культури та ідентичності як важливої складової радянської ідеології. Годі й казати тоді про якесь збереження або примноження історико-культурних ресурсів та традиції народів.

Розмірковуючи про наявний ресурсний потенціал Луганщини у формі історико-культурної спадщини краю, слід звернути увагу на високий рівень зацікавленості з боку наукової спільноти до вивчення археологічних знахідок на території області.

Перші задокументовані археологічні розкопки відбулись ще в 20-х роках ХХ ст. видатним українським археологом – С. А. Локтюшевим. Саме під його керівництвом були зроблені перші археологічні обстеження найдавніших знахідок періоду пізнього середньовіччя – залишки козацького міста-фортеці «Теплянський городок» біля смт. Станиця-Луганська або фортеці-поселення XVI-XVIII ст. біля села Нижньотепле Станично-Луганського району.

Одна із найбільш стародавніх археологічних знахідок була зроблена у 1976 році групою школярів біля села Степанівка, Перевальського району. Це відома на всю Україну Мергелева гряда, вік якої становить приблизно понад 5 тис років. Мергелева гряда це старовинне святилище на території якого є комплекс споруд який складається із Святилища, яке було викладене обробленими кам'яними плитами й блоками по всій свої площі та обмежене на північно-заході кам'яною стіною (завдовжки приблизно 300 м.) з вертикально стоячих плит та чотирма курганами висотою від 1,3 м. до 2 м.

Протягом подальших років було проведено безліч археологічних розкопок, ціль яких полягала в удосконаленні ресурсного потенціалу історико-культурної

спадщини. Останнім, на сьогоднішній день, значним археологічним відкриттям було знаходження поселення кам'яної доби якому приблизно 7 тис. років. Знахідка було зроблена в 2017 році біля міста Лисичанськ, Сєверодонецького району.

Маючи у розпорядженні давню та багатогранну історію Луганська область має значний ресурсний потенціал не тільки серед археологічного вектору. Історико-культурна спадщина, також, значною мірою, розкривається завдяки значній кількості пам'яток архітектури місцевого або національного значення. Особливо, різноманіття пам'яток архітектури розкривається у наявних та збережених храмах і церквах.

Однією із найбільш впізнаних та добре збережених є Михайлівська церква, яка знаходиться у селі Старий Айдар Станично-Луганського району. Збудована у 1787 році, вона є зразком архітектури класицизму, в якому ще простежується вплив стилю бароко. Стримане оздоблення фасадної частини у поєднанні із чіткою графікою будівлі та пофарбованими у білий колір стінами роблять Михайлівську церкву однією із найбільш гарних та естетично привабливих церковних споруд області. Наразі, собор є пам'яткою архітектури та містобудування.

Економічний зріст та підйом особистих статків населення був одним із факторів масового будівництва церковних споруд у найвіддаленіших куточках Луганщини наприкінці XIX та на початку XX ст.

Одним з прикладів такого масового будівництва є Свято-Георгіївська церква у селі Риб'янцево, Новопсковського району. Побудована на кошти місцевих меценатів протягом 1903-1907 років, видатним українським архітектором з міста Харків – Володимиром Немкіном. Унікальність цієї церкви полягає у тому, що вона є трипрестольною, що було не дуже характерно для тогочасних храмових споруд, та і взагалі, для традиційного храмового східноєвропейського православ'я. Внутрішнє убрання церкви також привертає увагу завдяки величому іконостасу, настінних розписів та ікон, які представляють різні школи і напрями православної іконографії того часу.

На жаль, не всі церкви та храми змогли зберегтись до наших днів, руїни деяких із цих колишніх величних споруд знаходяться по всій території сучасної Луганської області.

Культове місце серед цих руїн займають руїни Вознесенського храму у селі Просяне Марківського району. Збудований у 1782 році храм мав стати перлиною православної громади на Луганщині. Побудований коштом, та по легенді, власними руками жителів села, храм відзначався незвичайною архітектурою українського бароко та надзвичайно багатим внутрішнім розписом. Монументальність споруди зробила його місцем мандрування багатьох вірян того часу. Закритий під час радянської окупації та початку політики боротьби із вірою, а згодом і підданий вогню у 1935 році. Кам'яні стіни храму змогли пережити страшні наслідки вогню та залишитись величною пам'яткою епохи.

Повертаючись до історії минулих століть, можна стверджувати, що Луганщина на початку ХХ століття вважалась потенційно дуже перспективним регіоном з високими темпами розвитку.

Економічна ситуація позитивно впливала на розвиток культурної складової Луганського краю. Відкриття сучасних культурних та освітніх закладів, розбудова існуючої інфраструктури, поява власних меценатів та перші спроби Луганщини стати лідером у регіоні не тільки у промисловості, але і у культурному аспекті. Революція 1917 року та подальше захоплення регіону окупаційною радянською владою змінила подальшу долю краю та людей, які його населяли.

Крах імперії спонукав багатьох західних інвесторів швидко позбутися усіх своїх активів на Луганщині. Перші роки становлення окупаційної радянської влади в Україні були складними для історико-культурного розвитку краю. Попри це, виникли унікальні умови для розвитку нового культурного руху – українського авангарду. Український авангард це – унікальна течія в вітчизняному та європейському модерному мистецтві 1910-1930 років ХХ століття, сформована в процесі синтезу

європейського модернізму з притаманними для українських митців традиціями народного мистецтва. Представлена, головним чином, творами творців кубістів, футуристів або фовістів.

Перші насильницькі радянські п'ятирічки проходили під гаслом індустріалізацій, розвитком важкої промисловості, побудови заводів тощо. Саме у цьому напрямку почала свій рух Луганська область в 20-х роках минулого століття. У той же самий час авангардне мистецтво ставило перед собою амбітні завдання у пошуках нового погляду на оточуючий світ. Натхнення від нової ідеологічної системи того часу, яка брехливо обіцяла побудову нового світосприйняття, романтизації побуту та життя робітничого класу, стало на користь індустріальному гіганту в обличчі Луганської області. Молоді та наївні українські митці, пишучи картини присвячені індустріалізації неодмінно згадували Луганську область.

Всесвітньо визнаний український авангардний живописець Василь Єрмілов у 1930 році написав одну із своїх перших та найвідоміших картин, яку присвятив важкій промисловості під назвою «Згаслі потяги, фабрики що простоюють, чекають вугілля Донбасу».

Говорячи про авангардне мистецтво, яке надихалось важкою промисловістю, слід згадати іншого видатного українського митця – Івана Липківського, зокрема, його роботу «Сталеплавильний цех» 1934 року або більш відомого у вузьких кругах дослідження авангардного мистецтва – Івана Лисенка з роботою «Доменники. Важка Індустрія» написану 1933 року.

Слід зауважити, що значна частина робіт зникла з поля зору суспільства після появи на початку 40-х років ХХ століття нового окупаційного бачення радянських керівників – соцреалізму. Фактично диктатура спілки митців, яка виконувала функцію доглядача та цензора в одному обличчі, унеможливила появу офіційно існуючих авангардистів старої школи. Таким чином, починаючи з кінця 1930-х та початку 1940-х років почалося системне знищення, або ж вилучення витворів українського авангардного мистецтва задля архівування у спецфонді. Вже у 1937 році спецфонд було переведено до приміщення Національного музею України. Громада

зрештою змогла повернути собі втрачений культурно-історичний спадок вже після краху радянського союзу, тоді ж і були наново відкриті багато імен та робіт українських митців минулого. Однією з таких заново відкритих робіт є картина «Індустрія» невідомого нам автора, яка була написана у кінці 1930-х років, та яку зараз багато з експертів визначає за найбільш яскравим та новаторським проявом українського авангардного мистецтва доби романтизації індустріальної революції.

З розпадом сср та набуття Україною незалежності, коли ланцюги збуту продукції важкої промисловості були порушені або нівельовані економічно регіон опинився в скрутному становищі. Останнє десятиліття ХХ століття, в період формування ринкової економіки в Україні та відхід від планової економіки, характеризується занепадом багатьох унікальних, туристично привабливих ресурсів міста та області через брак фінансування на їх утримання.

Значно змінилась та поліпшилась ситуація у другій половині 2000-х років, коли потік іноземних туристів стимулював розбудову та модернізацію багатьох інфраструктурних об'єктів та просування і розвиток туристичної галузі регіону, яка додала інтересу до історично-культурної спадщини краю. Це був перший крок в амбітних планах розбудови туризму області.

На жаль, ситуація змінилась у 2014 року коли розпочалась війна на сході України, у результаті чого частини Луганської та Донецької областей, було захоплено проросійськими терористичними угрупованнями. Після цього, багато унікальних археологічних знахідок історії та предметів мистецтва краю було знищено або викрадено та незаконно вивезено, що надало вкрай сильного удару по туристичному потенціалу Луганщини.

Аналіз та дослідження наявної ресурсної бази історико-культурної спадщини дає підстави зробити припущення про високий потенціал для подальшого розвитку туристичної галузі Луганщини.

2.2 Історико-культурна спадщина області в умовах російсько-української війни, виклики та можливості післявоєнного туризму

Історико-культурне надбання, незважаючи на те чи це матеріальна, чи духовна спадщина, вимагає належного ставлення та відповідних умов збереження та примноження. Зі здобуттям незалежності Україна взяла на себе відповідальність за долю усіх самотніх історичних реліквій різних часів і народів, які знаходяться на її території і є невід'ємною частиною національної та світової культурної спадщини. Пам'ятки історії та культури охороняються державою та міжнародними хартіями, до яких приєдналася Україна. Таким чином, починаючи з 90-х років ХХ століття чітко видно початок відновлення багатьох історико-культурних об'єктів національної спадщини втрачених за часів окупації сср.

На початку ХХІ століття, економіка України почала стрімке зростання, надавши можливість державі виділяти значні кошти на програми, націлені на реставрацію багатьох архітектурних пам'яток, які за часи окупації перебували у занедбаному стані. Радянський період, також, характеризується занепадом духовної частини історико-культурної спадщини, унеможливлення продовження життя старих традиції та вірувань, притаманних для тієї чи іншої місцевості. Зі здобуттям незалежності Україна почала поступово проводити політику щодо відновлення та збереження історико-культурної спадщини.

Заходи щодо збереження історико-культурної спадщини на території Луганщини мали більш випадковий, аніж системний підхід. Ситуація почала змінюватись з 18 квітня 2007 року, коли у місті Кардіффі, Великобританія було оголошено про те, що всесвітньо відомий чемпіонат з футболу Європейської ліги у 2012 році буде проведено на території України та Польщі. В Україні, обраними містами, які приймали змагання були Київ, Харків, Львів та Донецьк. Саме завдяки проведенню півфіналу у сусідній області, а саме на Донецькому стадіоні «Шахтар» почались масові приготування Донецької та меншим чином Луганської області до прийому гостей з усього світу.

Реставраційно-відновлювальні роботи в історичних частинах міст, покращення допоміжної інфраструктури та розширення існуючих туристичних маршрутів стали новою реальністю для Донецька та Луганська кінця 2000-х [8]. Вдале проведення змагання показало, що кінцевий результат був на дуже задовільному рівні та доцільність усіх попередніх заходів щодо збільшення туристичної привабливості Донецької та Луганської області.

Розуміючи усе це, керівництво Донецької та Луганської областей на початку 2010-х років почали дискусію про подальше фінансування туристичної галузі області та аналізу можливих кроків для збільшення попиту на туристичний продукт областей. На жаль, ці плани були порушені у 2014 році через окупацію окремих частин Донецької та Луганської областей та початок проведення антитерористичної операції (АТО).

Важливо розуміти той факт, що терористичні угруповання, які намагались захопити усю територію Луганщини не ставили собі на меті збереження історико-культурної спадщини області. З початком бойових дій, терористи почали спрямоване знищення історико-культурної спадщини області задля втілення у реальність власних мотивів. Протягом 10-ти років війни значна частина історико-культурної спадщини регіону зазнала істотних ушкоджень та руйнувань. Послідовне знищення та утиск української культури й історії набули систематичного характеру на окупованих частинах Луганщини та Донеччини. У 2022 році Український Культурний Фонд заснував інтерактивну мапу знищеної спадщини [14] задля збереження пам'яті про ці страшні події. В 2015 році, внаслідок обстрілу реактивними зарядами окупантів було сильно пошкоджено фасади і вікна старовинної будівлі – церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Луганську 1895-1907 років будівництва, яка не мала статусу пам'ятки, але відіграла важливу роль для історичного ансамблю міста. Згідно з інформацією ЮНЕСКО станом на сьогодні зруйнуванні та пошкодженні пам'ятки місцевого або національного значення Луганщини та Донеччини нараховують 34 та 88 позицій відповідно [22]. Тільки за період з 2022 по 2024 рік в області було знищено або пошкоджено значну кількість споруд (Табл. 2.1.)

Таблиця 2.1. Знищені або пошкоджені споруди на Луганщині протягом 2022-2024 років

Назва об'єкту	Дата побудови	Місцезнаходження	Пам'яткоохоронний статус	Стан
Ісламський культурний центр «Біс-мілла»	2019 рік	Сєверодонецьк	Немає	16.06.22 був вщент зруйнований
Трьохсвятительська церква	2010 рік	Попасна	Немає	Знищена
Свято-Тихвінська церква	1999 рік	Лисичанськ	Немає	Знаходиться на тимчасово окупованій території. Є непідтверджені дані про часткове руйнування
Будинок колишніх Содових казарм	1895 рік	Лисичанськ	Частина «бельгійської спадщини» міста Лисичанськ	Частково зруйновано
Залізнична станція Попасна	1878-1893 роки	Попасна	Пам'ятка архітектури місцевого значення	Знищена

Продовження таблиці 2.1

Церква Почаївської ікони Божої Матері	2003 рік	Рубіжне	Немає	У травні 2022 року була повністю знищена
Будівля Луганського обласного академічного українського музично-драматичного театру	1947 рік	Сєверодонецьк	Пам'ятка архітектури місцевого значення	Знищена
Будівля Лисичанського державного гірничо-промислового коледжу	1880	Лисичанськ	Пам'ятка архітектури місцевого значення	Знищено
Коледж культури і мистецтв	1966 рік	Сєверодонецьк	немає	Часткова руйнація будівлі
Церква преподобного Феодосія Чернігівського	1896-1902 роки	Михайлівка	Пам'ятка архітектури місцевого значення	Часткова руйнація будівлі
Каплиця на честь преподобного Серафима Саровського	1993 рік	Сєверодонецьк	Немає	Зруйнована

Продовження таблиці 2.1

Свято-Миколаївська церква	1873-1882 роки	Борівське	Немає	Сучасний стан – невідомий
Зал Царства Свідків Єгови в Северодонецьку	1989 рік	Северодонецьк	Немає	Зруйновано
Рубіжанська школа мистецтв	1956 рік	Рубіжне	немає	Сучасний стан – невідомий
Дім молитви «Христос – відповідь»	1950-ті роки	Рубіжне	Немає	Частково пошкоджено
Свято-Митрофанівська церква	1846 рік	Лисичанськ	Пам'ятка архітектури місцевого значення	Частково пошкоджений
Каплиця на честь ікони Божої Матері «Живоносне Джерело»	2001 рік	Рубіжне	Немає	Зруйновано
Міський концертний зал	1967 рік	Северодонецьк	Немає	Зруйновано

Авторська розробка

Історико-культурна спадщина це не тільки матеріальні цінності регіону, на кшталт архітектурних пам'яток або творів мистецтва, це також духовний спадок людей, які жили на цій землі. Починаючи з 2014 року окупанти ставили собі на меті, перш за все, знищення усього, що було хоча б якимось пов'язано з Україною.

Так в 2023 році [5], в тимчасово окупованому Старобільську, окупанти заборонили святкувати День Святого Миколая. Про це, в неділю, 3 грудня, 2023 року повідомили в Луганській ОВА. Святкування скасували в усіх закладах освіти через те, що «це суто українське свято, тому подарунки дітям готувати не слід». Натомість, дітей вітатиме, Киш Бабай з Татарстану, якому надали так зване шефство над деякими окупованими громадами Луганщини. Такі відверто антиукраїнські дії свідчать про продовження колоніальної політики «зросійщення», започаткованої окупаційною владою часів срср, яку продовжує його сучасне втілення – росія.

Фактична заборона на використання української мови, відмова від святкування усіх національних свят та залякування місцевого населення за будь-яку згадку України у доброму світлі – це перші руйнування історико-культурної спадщини, які були здійснені на території Луганської області руками терористів. Матеріальна частина історико-культурної спадщини також зазнала великих втрат через насильницькі дії терористів – вилучення книг, написаних українською мовою, знищення творів українських митців, які були викрадені з місцевих бібліотек та музеїв, руйнування або переробка усіх державних символів, не лише незалежної України, а й УРСР.

Військовий конфлікт, як протилежність миру та миролюбності, добре закріплений у свідомості людей, а також в сучасній науковій та художній літературі. Мир передбачає під собою відсутність війни, терористичних актів та спланованого або випадкового насильства [27]. Після закінчення Другої світової війни туристична галузь багатьох країн континентальної Європи зіткнулася з жорстокою реальністю - понівечені після бомбардувань міста, занепад традиційних економічних зав'язків, значне скорочення працездатного населення. В подальшому розвиток туристичної галузі Європи був одним з рушіїв налагоджування економічних зав'язків між країнами, виступав дієвим інструментом глобалізації європейського континенту, стимулював збереження унікальних культурних пам'яток місцевого або національного значення, репрезентував та відкривав для широких мас місця, які ще нещодавно мали суто «славу» місць безпосередньо військового конфлікту.

В майбутньому перед Луганщиною повстане багато викликів, які необхідно подолати: понівечене або знищене історико-культурне надбання, скорочення та зuboжіння місцевого населення, значне погіршення придатної для експлуатації транспортної інфраструктури (залізниць, шосе, аеропортів тощо), яка так необхідна для ефективного залучення туристів в регіон. Не беручи до уваги зазначені вище проблеми, перед краєм в майбутньому постає більш вагома проблема – перетворення з місця, яке є «місцем колективної травми», яке ще до початку окупації в 2014 році не асоціювалося в широких масах з туризмом на, можливо, передову туристичну дестинацію на мапі нашої держави. Згідно з дослідженнями університету штату Арізона (США) проведеними в 2010 році [6], після Другої світової війни, коли стався занепад традиційної для багатьох прикордонних регіонів Європи важкої індустрії, через військові дії, саме туристична галузь стала основним рушієм відновлення економіки на місцях та збагачення населення, посилення відчуття національної ідентичності шляхом залучення власних громадян з різних куточків країни для розвитку туризму певних регіонів. Як зазначено в анотації до цього дослідження: «Розвиток туризму в цих прикордонних пам'ятках може стати важливим внеском з точки зору обізнаності та історичної освіти, що може допомогти у зміцненні миру та співпраці в місцях, які в минулому постраждали від військових конфліктів». Тому туристична розбудова регіону може сприяти економічному розвитку та нести на собі певні репрезентативні функції. Спираючись на стимулятори та дестимулятори розвитку туризму (Додаток Б) ми робимо висновок про актуальність цього дослідження для території Луганщини, саме через сприятливі умови втілення практик розвитку туристичного потенціалу прикордонних регіонів.

Відновлення та розбудова туристичної галузі Луганщини несуть в собі не тільки складні виклики, але й унікальні можливості, які за правильного використання перетворюються на дієві засоби соціальної, економічної та політичної трансформації краю. Туризм є галуззю в якій першочерговим є сприйняття людиною (туристом) культурних пам'яток, подій та історії певних місцевостей. Висвітлення

історичних фактів, з точки зору людей, які є неопосередкованими учасниками подій, та ознайомлення з культурними тонкощами краю може стати початком до подолання певних, здебільшого ворожопропагандистських упереджень, які були сформовані за часів окупації срср задля штучного розділення народу України.

РОЗДІЛ 3. ВІДНОВЛЕННЯ ТУРИЗМУ В ЄВРОПІ ТА УКРАЇНІ В ПОВОЄННІ РОКИ

3.1. Європейський досвід відновлення історико-культурних пам'яток та відродження туризму після воєнних подій

Друга Світова Війна вважається найбільшим та найпотужнішим військовим конфліктом, яке зазнавало людство. Масштаби трагедії – руйнування міст, занепад економіки, зміна кордонів, переселення окремих народів – були настільки великими та незворотними, що наслідки цього всього ми відчуваємо навіть станом на сьогодні. Подальша відбудова економіки та соціального життя народів Європи заклали ті фундаментальні підвалини на яких базується сучасна демократія та процвітання країн ЄС.

Одним з важливих аспектів відновлення стала політика відбудови міст [35]. Руйнування, якого зазнали численні європейські міста, викликало фундаментальні запитання про те як найкраще впоратися зі зруйнованими історичними будівлями та міськими спорудами. Хоча подібні дебати відбувалися після Першої світової війни, враховуючи безпрецедентні масштаби руйнувань у Другій світовій війні, питання набуло нової гостроти, що знайшло відображення в професійному дискурсі та політичному ставленні до реконструкції. Чи можлива точна реконструкція – оригіналу і, головне, чи бажано це? Відбудова в сучасних формах є правильною відповіддю на незворотність історії? Важливо розуміти, що чіткого та єдиного бачення вирішення проблеми відбудови не існувало навіть в межах окремих країн.

Лондон після бомбардувань 1940-1941 років відбудовувався новими сучасними кварталами, будуючи низку міст-супутників, у Варшаві ж акцент було зроблено на детальну відбудову втраченого архітектурного ансамблю за збереженими старими планами. Відповідей на питання про те, як поводитися зі зруйнованими

будівлями, було і залишається багато. Вони мають технічний, економічний, політичний, культурний і, не в останню чергу, моральний вимір і залежать від різних факторів.

Для політичної, культурної та моральної оцінки ідей реконструкції після 1945 року роль країни у війні мала вирішальне значення. Різні підходи давали різні плоди але сучасні європейські міста стали невід'ємною складовою туристичного ринку континенту.

Багато хто з нас мріє прогулятись затишними середньовічними містами Англії та Франції, відчуті неймовірну атмосферу селищ Іспанії або Італії, хтось, навпаки, більш тяжіє до великих сучасних мегаполісів на кшталт Берліну або Варшави. Після закінчення Другої світової війни всі ці країни опинилися в різних соціально-політичних ситуаціях, економічні можливості були нерівні. Деякі зазнали непрямой окупації комуністичним срср руками місцевих посіпак, які на довгі десятиліття змінили природній розвиток суспільства, замінивши його недолугою ідеологією та диктатурою. Інші були настільки знищені з точки зору інфраструктури та економічно, що думки про подальше процвітання здавалися лише недосяжними мріями.

Політика відбудови міст після Другої світової війни в значній мірі стала інструментом пропаганди на початку Холодної війни. Швидка реконструкція міст країн східної Європи, на відмінну довгих та складних проєктів, які складали країни колективного Заходу, мала продемонструвати ілюзорні переваги соціалістичної системи. В довгостроковій перспективі, швидке та масове будівництво «типових» районів уніфікованими проєктами скоріше понизило туристичну привабливість багатьох міст. Станом на сьогодні є чітке розуміння, що будь-яка реконструкція має бути комплексним явищем та враховувати історичні, суспільні та територіальні аспекти.

Говорячи про якісну повоєнну відбудову неможливо не згадати Роттердам, Нідерланди. Історичний центр міста зазнав безповоротних руйнувань (Додаток В): усі мости, дороги, будівлі були або знищені або пошкоджені.

Відновлення або, радше, реконструкція Роттердаму є гарним прикладом відбудови міста після масштабних бойових дій [21]. Історично, місто Роттердам займало важливе місце в економіці країни завдяки своєму великому порту та пов'язаному з ним розвитком торгівлі. Після визволення від нацистів влада прийняла рішення почати відбудову міста. Тогочасне відновлення морського порту міста сприйнялося багатьма містянами як початок відновлення економічного потенціалу міста, надії на нове повоєнне життя. Для кращого розуміння контексту слід зрозуміти яким був Роттердам до війни. Це було типове європейське місто того часу – старий середньовічний центр з вузькими вулицями в притаманній Нідерландам архітектурі з винесеними на околиці міста житлові будинки.

Так само, як і безліч інших міст того часу, Роттердам мав певні системні проблеми: неконтрольовану забудову викликану швидким індустріальним розвитком, багато вулиць були побудовані хаотично, містяни скаржилися на малу кількість дерев та парків в місті, застарілість комунікацій та незручну транспортну систему міста. Стикаючись з цими системними викликами, влада міста після обговорення цього питання з громадою, вирішила не відновлювати Роттердам в тому вигляді, в якому він існував раніше, а перебудувати відповідно до сучасних потреб містян. Спочатку вони розчистили повністю від завалів старий центр, законсервувавши його, потім на етапі планування були залучені провідні нідерландські архітектори-планувальники того часу: Рейн Бліжстра, Піт Блом та Корнеліс ван Траа. Відмова від побудови репродукції старого міста та поява на мапі нового сучасного мегаполісу потребувала реклами та творчого підходу. Як писали в тогочасних провідних архітектурних журналах: «Це буде красиво. Роттердам буде прекрасним містом. Роттердам буде просторим, він матиме елегантність мегаполісу: швидкісний транспорт, широкі бульвари, усі високі будинки створюватимуть відчуття метушні, яка гармонійно поєднується з сучасним життям. Це буде непросто, але сьогодні ми воліємо бачити ряд блискучих машин, ніж карету, наповнену старенькими жінками, і

почуваємося більше вдома в магазині зі склом і дзеркалами, ніж у застарілому продуктовому магазині, де приємний аромат гвоздики, мила та цукерок стимулює нас. Роттердам буде нашим містом, містом людей двадцятого століття.»

Стара схема вулиць була перетворена на більш регулярну та гнучку сітку основних транспортних артерій. Головну вулицю розширили, щоб зробити справжнім центральним бульваром. На кінці кожних примикаючи до води вулиць було так зване «вікно в річку», щоб люди могли відчувати близькість води та доків. Центр був розширений на захід, утворивши простір для торгового району. Поява багатьох парків та невеличких скверів для відпочинку також була в пріоритеті. Базовий план був настільки гнучким, що схема вулиць еволюціонувала від внутрішніх дворів у центрі міста до революційного пішохідного торгового комплексу в новому центрі.

Також, була помітна перевага для багатоквартирних будинків. Базовий план пропонував більше простору для сучасної функціональної архітектури. Архітектура була звільнена від гамівної сорочки принципів міського дизайну. Не забуваючи минулого та поважаючи його належним чином, архітектори на стадії проєкту накресливали майбутні місця спеціально відведенні під пам'ятники партизанам, які чинили супротив окупантам, національним героям, видатним історичним постатям, тому незважаючи на сучасність цього місця, люди, які його населяють зараз та в майбутньому, мають знати історію свого міста та країни.

Говорячи про функціональність плану нового центру Роттердаму слід також зауважити те, що архітектори будуючи новий центр вирішили закласти також розбудову та розширенню тогочасної транспортної системи міста. Так, детальний план нового центру включав в себе наявність декількох гілок метро, лінії трамваю та інших видів громадського транспорту. Слід зазначити, що такий комплексний підхід пішов на користь та створив відчуття «єдиного» архітектурного ансамблю центру, створив цілісність забудови не перетворивши новий центр на білу пляму на мапі старого міста. Відбудова Роттердама це приклад якісної та правильно проведеної відбудови. Тому безумовно, туристичний потенціал міста отримав зовсім нового звучання та авангарду розвитку, стимулювавши його та зробивши це місто

унікальною туристичною дестинацією, яка притягує туристів з усієї Європи та за її межами. Так, в 2019 році місто відвідало майже 1 млн. 360 тисяч туристів, що враховуючи кількість містян, яка дорівнює усього лише 650 тисяч осіб, видається досить вражаючим результатом.

Відновлення центру Роттердаму сприяло розвитку, потоку інвестицій, підвищенню рівня життя містян. Комплексний та прорахований на багато років наперед план, незважаючи на те, що замінив собою унікальний середньовічний ансамбль, був правильно прорахованим рішенням, з точки зору інвестицій в майбутнє. Він репрезентував Роттердам та Нідерланди загалом на той час, ставши символом відбудови, залучив багатьох людей до реконструкції створивши робочі місця, побудував сучасне місто, яке має свій власний неповторний шарм але залишається, в першу чергу, зручним для життя людей в ньому.

Війна є неприродним втручанням в життя кожної окремої людини та її оточення. Так само і втручання військових дій на території міст є неприродним явищем, яке руйнує сталі уявлення про безпеку та знищує цілі сторінки історії. Відбудова міст після воєнних дії є складним процесом до якого залучають представників багатьох професій – архітекторів, інженерів, будівельників, проектантів та інших. Цей процес вимагає якісних, прорахованих наперед та комплексних рішень в разі невдачі яких, містяни перетворюються на заручників власних міст не маючи змоги переробити чи, хоча б, відредагувати прорахунки, позаяк, реконструкція є доволі дорогим процесом.

Одним з прикладів неякісної відбудови міст після проведення там воєнних дій є реконструкція міста Сараєво, столиці Боснії та Герцеговини [36]. В 1990-х роках під час періоду Балканських війн Сараєво зазнало одних з найважчих руйнувань в регіоні. Сараєво – місто, на просторову конфігурацію якого істотно вплинуло природне середовище, його містобудівний розвиток відбувався переважно уздовж річки Міліячка в долині Боснії. Міська історія Сараєво визначена османами, австро-угорцями та окупацією соціалістичною Югославією, протікає вздовж цієї осі схід-захід так, що архітектура кожного періоду вирізняється одна від одної створюючи

унікальний міський простір. Незважаючи на це, Сараєво є незручним для життя, а проведена повоєнна реконструкція піддавалась значній критиці та вважається невдалою з точки зору міського будівництва. Неофіційна назва, яку використовують багато містян, звучить як «Місто, яке нічого не забуло», незважаючи на те, що війна закінчилась майже 30 років тому.

Коли Боснійська війна закінчилась в 1995 році підписанням мирної угоди більш відомої як Дейтонські угоди, 65% будівель Сараєво було пошкоджено, а 80% комунальної інфраструктури було зруйновано. За часів окупації Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією «Єрусалим Європи», як тоді називали Сараєво за його етнічну різноманітність, складався з 44% боснійців (боснійських мусульман), 32% православних сербів і 17% католиків-хорватів. Після травматичного періоду насильства та руйнування міського середовища випадок Сараєво доводить, що післявоєнна реконструкція стає чимось більшим, аніж просто фізичне відновлення послуг і ремонт будівель. Це процес повернення міста до нормального стану, відродження його довоєнного духу, який був результатом життя різних груп людей і взаємодії з простором міста та один з одним. Однак, після війни Сараєво стало іншим містом. Те, як саме воно було відбудовано, і те, що саме було відбудовано, відображало нове й більш етнічно однорідне суспільство, яке, у свою чергу, цементувало ці поділи в міській формі.

Офіційно відбудова Сараєво почалася в 1997 році. Розпочався потік міжнародного капіталу до Сараєво, спрямованого на допомогу у процесі реконструкції. Слід зазначити, що фінансова допомога відбувалася більше за політичними та етнічними ознаками та формувала нове Сараєво відповідно до інтересів цих іноземних країн. Лівову частину інвестицій, із таких країн як Саудівська Аравія, Туреччина та Малайзія, було використано для будівництва релігійних споруд, таких як мечеті та ісламські освітні центри. Так само ця допомога від урядів інших країн спрямовувалася на фінансування та будівництво офісних або комерційних об'єктів, які створювали зайву домінують на горизонті Сараєво, таких як BBI Centar, SCC та чи-

сленні інші торгові центри. Ці доповнення до міського пейзажу Сараєво часто будувалися в глобалістичному архітектурному стилі (Додаток Г), який здебільшого ігнорував архітектурний контекст (Додаток Г) і колорит міста (Додаток Д).

Відбудову Сараєво навряд чи можна назвати системною та комплексною, план міста не оновлювався з 1983 року та не брався до уваги під час реконструкції. Зосередивши значну частину коштів на побудові проєктів, які мали характер більш іміджевих, аніж практичних, влада міста поставили на другий план відбудову житлового фонду, що сприяло нестачі місць для розміщення людей. Основою такої політики полягала ідея, що якщо побувати якомога більше офісів та запустити пільгові зони для великих компаній, то це стимулюватиме місцеву економіку та в майбутньому допоможе Сараєво залучити ще більші кошти. Однак, ця концепція не спрацювала через низку наявних проблем: доволі високу корупцію на місцях, яка не сприяла якісній відбудові, незадовільній інфраструктурі міста, віддаленість від основних фінансових центрів Європи та порівняно невелику кількість містян, яка в 2002 році була на рівні 400 тисяч осіб. Враховуючи усі ці недоліки відкриття філій великих компаній було економічно недоцільним навіть незважаючи на привабливі пропозиції уряду країни.

Реконструкція Сараєво постійно була в центрі світової уваги через різні корупційні скандали [29], які суттєво впливали на розвиток міста та гальмували туристичну галузь. До формування післявоєнного пейзажу міста були залучені такі міжнародні організації як Світовий банк, Європейський Союз і Агентство США з міжнародного розвитку (USAID) [11]. Незважаючи на це, відбудова Сараєво не допомогла країні відновитися після жаху війни, не змінила того факту, що навіть сьогодні більшість туристів асоціюють це місто з війною та її наслідками. Сьогоднішнє Сараєво це розбиті від бомбардувань сірі старі будинки часів соціалізму на фоні яких вибудовані напівпусті хмарочоси. Говорячи про міське середовище Сараєво ми бачимо приклад консервації цієї «групової травми», яке не сприяє зціленню містян. Післявоєнним планам відбудови, в першу чергу, бракувало цілісного

міського бачення чи майбутнього генерального плану розвитку Сараєво. Величезний потік іноземної допомоги спрямовувався на фінансування місцевих кантонів і муніципалітетів, але відсутність нормальної координації між донорськими фондами та місцевими програмами створювала надмірність та корупцію, якою скористалася політична еліта для видачі незаконних дозволів на будівництво [24], що зрештою призвело до жахливої занедбаності культурних установ і руйнування громадського простору в місті. Приклад Сараєво ілюструє важливість символічного виміру післявоєнної реконструкції: культурні та громадські простори міста, де співіснують різноманітні групи людей та ідеї, визначають ідентичність міста і, коли реконструкція не може зрозуміти значення відродження просторів, культурної пам'яті та співіснування, це не тільки не допомагає, а лише шкодить місту та містянам.

Туристичний потенціал міста нереалізований через низку хибних рішень. Це, здавалося б, цікаве місто з насиченою історією, мультикультурним населенням, архітектурно неоднорідне та невисокими цінами могло б бути туристичною перлиною Боснії та Герцеговини. Репрезентація власної культури та розбудова туристичного бренду, які поступово сприяли впізнаваності міста могли бути досягнуті шляхом якісної відбудови та залучення туристів, але цього, на жаль, не трапилося.

В цьому контексті нам може бути цікавий приклад країни, яка раніше була окупована комуністичною Югославією – Республіка Хорватія. Після кривавих та жорстоких Балканських війн, які палали на всьому балканському півострові протягом 1990-х років, офіційна влада вирішила що подальша побудова туристичної галузі потребує репрезентації держави та створення нового привабливого іміджу як туристичної дестинації. В основі проєкту була ідея, що туристична політика повинна збалансувати омолодження простору з розвитком іміджу та підтримувати чіткий зв'язок з національною ідентичністю країни. В 2011 році в академічному журналі *Annals of Tourism Research* вийшла стаття «Туристичний фенікс: роль пост-конфліктного туризму» [29] за авторством викладачів Лондонської школи бізнесу та фінансів Сенії Чаусевич та Поула Лінча, і якій досліджувався вплив ще однієї

балканської війни 1990-х років на теренах Боснії та Герцеговини на сучасну галузь туризму.

Грецька аналогія з феніксом у назві дослідження має явний резонанс, коли йдеться про вивчення місць потенційно туристичного призначення, які відновлюються після тривалого періоду занепаду або військових дій. Автори у своєму дослідженні сучасного туризму Боснії та Герцеговини помітили, що туристам часто демонструють військові пам'ятки, які часто знаходяться у важкодоступних місцях або на «місцях колективної травми», але можливість відвідати які є через використання різних посередників, наприклад таких як гідів. Вони вважали гідів дуже важливими з кількох причин. По-перше, як оповідачі, вони самі були очевидцями подій (наприклад, Сараєвські тунелі обговорюються з точки зору місцевих жителів, які використовували їх, щоб вижити). По-друге, передати дискурс, який ґрунтується на посланнях надії та миру. По-третє, самі тури можуть стати частиною особистого катарсису та зцілення населення країни. За словами Чаусевича та Лінча, фенікс-туризм – це форма туризму, де соціальні та моральні вигоди мають пріоритет над цілями економічного розвитку, а місця, успадковані від конфлікту, перетворюються на нові простори культурної спадщини, які інтерпретуються гідями. Підсумовуючи їхню статтю можна сказати що вони вбачають у туризмі найкращий допоміжний засіб у формуванні пам'яті про військові конфлікти і каталізатором процесу трауру в громадах, що є дуже актуальним для України.

Досвід відбудови Сараєво може бути корисним для України. Незважаючи на велику відстань, яка розділяє наші країни, багато в чому вони схожі. Боснія та Герцеговина, як і Україна, має високий рівень урбанізації населення, її територію в минулому населяли різні народи, вона була частиною різних імперій або під окупацією комуністичних ідей. Історія відбудови столиці є дуже показовою та складною, її досвід може допомогти Україні у майбутньому під час її власної відбудови. Проблеми, з якими зіткнулося Сараєво, так само актуальні для України: відсутність стратегії розвитку міст та комплексних підходів до реконструкції, високий рівень

корупції, наявність проблемної незаконної забудови, яка спотворює наші міста. Залучивши великі міжнародні кошти, Сараєво не впоралося з відбудовою але Україна при правильній політиці відбудови міст зможе усі ці негаразди вирішити та побудувати сучасні та зручні міста для своїх мешканців.

3.2. Досвід створення меморіальних комплексів у місцях групової травми

Протягом історії кожної країни трапляються події, які мають вплив на кожного її громадянина та формують ті культурні відмінності, які розділяють народи. Ці події вимагають того, щоб не бути забутими, і мають бути переданими нащадкам. Саме тому країни будують меморіальні комплекси, як гарант того що важливі сторінки історії не будуть стерті та забуті. «Меморіальний комплекс – скульптурно-архітектурний ансамбль або комплекс, споруджений з метою увічнення пам'яті про особливо значущі події в історії народу, держави, краю, населеного пункту. Створюється на основі автентичного історичного середовища, елементи якого пов'язані з конкретним меморіальним змістом» [15].

Часто меморіальні комплекси, які присвячені певним подіям, споруджують безпосередньо на місцях на яких ці події відбувалися. Практика побудови меморіальних комплексів зачіпає багато супутніх моральних аспектів. Навряд чи є доречним будувати розважальний комплекс на місці де нещодавно відбулася насильницька смерть великої кількості людей. З точки зору етики та моралі безперечно це є недопустимим. Також, важливо розрізняти реконструкцію разом з повоєнною відбудовою міст під час яких міський ландшафт може зазнавати істотних змін та недоречного використання «місць групової травми». Для нашої країни одним з найбільш відомих прикладів використання «місць групової травми» є Бабин Яр [2] у Києві. Під час окупації срср протягом 1930-х років ХХ ст. в урочищі Бабиного Яру було страчено та поховано тисячі українців, на цьому ж самому місці під час Другої

світової війни, вже нацистські окупанти, вчинили розправу над тисячами містян Києва. Окупаційна влада срср, в 1936 році, в план Києва збиралась додати побудову лижної бази і трамплін прямо на кістках людей, однак тодішній економічний стан країни став на заваді цій нелюдській ідеї. Однак, вже у березні 1945 року окупаційний уряд ухвалив постанову «Про спорудження монументального пам'ятника на території Бабиного Яру». У 1947 році «пам'ятник жертвам нацистського терору в Бабиному Яру» внесли до Плану відновлення і розвитку Києва на 1948–1950 роки. Але розпочата у 1948 році окупаційним урядом срср антисемітська кампанія «боротьби з космополітами» унеможливила появу монумента, адже переважна більшість жертв Бабиного Яру – євреї.

Навіть після того, як советські урядовці відмовилися від вшанування пам'яті статистика вбитих на цьому місці людей не зупинились. У 1950 році советські окупанти з москви та їхні ставленики в самому Києві прийняли рішення заповнити Бабин Яр відходами виробництва Петровських цегляних заводів для створення плоского рельєфу та прокладення через яр транспортних шляхів і влаштування тут парку відпочинку. Чи треба казати що вони фактично скидали сміття на залишки людей, які загинули під час геноциду українців в 1930-ті роки та були розстріляні нацистами в 1940-их? Після перекриття яру земляною дамбою почалося закачування до нього пульпи. Через те, що дамба будувалась в срср вона не відповідала місцевим проєктним параметрам і прийнятим на заході нормам безпеки, а пропускна спроможність дренажної системи була мінімальною та недостатньою для відведення величезних надлишків води. Це все привело до того, що 13 березня 1961 року дамба не витримала навантаження, і селевий потік висотою приблизно до 14 м ринув на район Києва – Куренівку, сьогодні ця подія більш відома під назвою «Куренівська трагедія» [12]. Советські чиновники намагалися приховати трагедію, а коли це вже стало неможливо то інформаційні джерела почали применшували масштаби катастрофи, повідомляючи про загибель лише 145 людей, але насправді, за оцінками сучасних українських істориків, кількість загиблих сягала мінімум 1500 людей.

Звісно, за часів срср жодних достовірних даних або бодай, пам'ятного меморіалу про події 1930-х або 1940-х та навіть 1960-х років не було встановлено. Взагалі окупаційний період срср характеризувався тим, що меморіальні комплекси скоріш були важелям впровадження советської ідентичності аніж дійсно місцем пам'яті.

За часів незалежності України цю історичну несправедливість було виправлено. Починаючи з 1990х років Україна систематично повертала собі пам'ять про події минулого та створювала меморіальні комплекси.

Станом на сьогодні у Бабиному Яру та поблизу нього встановлено 25 пам'ятників, зокрема[14]:

1. Пам'ятник розстріляним євреям у вигляді менори.
2. Хрест у пам'ять про 621 розстріляного члена ОУН, встановлений 21 лютого 1992 року.
3. Пам'ятник розстріляним у Бабиному яру дітям.
4. Пам'ятник жертвам Куренівської трагедії 1961 року, встановлений в 2006 році
5. Пам'ятник жертвам нацизму біля перетину вулиць Дорогожицької та Оранжерейної, з символічним зображенням концтабору та написами «Пам'ять заради майбутнього» і «Світові, знівеченому нацизмом», встановлений у 2005 року.
6. Пам'ятник підпільниці, Герою України Тані Маркус
7. Монумент «Ромська кібітка» присвячений геноциду ромів під час Другої Світової Війни.

Усі ці меморіальні комплекси були побудовані задля вшанування пам'яті про відібране людське життя. Однак, через окупацією України срср, всі вони були побудовані через багато десятиліть після тих страшних часів. Тому постає питання: як використовувати та будувати меморіальні комплекси на «місцях групової травми», події яких відбувалися зовсім нещодавно? Практика побудови меморіальних комплексів в Європі після Другої Світової Війни тісно переплетена з містобудів-

ними процесами реконструкцій та відбудови. Архітектори того часу розуміли важливість збереження історії та її гармонійного долучення в міський пейзаж. Говорячи про найвідоміші з них, можна згадати про невеличке французьке селище Орадур-сюр-Глан. В часи нацистської окупації Франції селище було майже повністю знищено, більша частина людей які його населяли загинули. Задля вшанування пам'яті загиблих 28 листопада 1944 року Тимчасовий уряд Франції прийняв рішення про класифікацію та повну консервацію руїн. Слід зауважити, що таке рішення було прийняте після консультації та обговорення з громадою селища. Ці заходи, утверджують село мучеників як символ Франції, постраждалої від німецької окупації. Під час свого візиту в березні 1945 року генерал Шарль де Голль сказав [33]: «Ці руїни навіки збережуть наш біль, нашу втрату. Це місце стане чимось спільним для всіх людей на нашій планеті, символом, де кожен зрозуміє жах війни, спільну біду, спільну волю і спільну надію».

Меморіальні комплекси покликані зберігати пам'ять про події минулого які формують наше майбутнє. Одним з найбільш сучасних та «свіжих» в пам'яті суспільства місцем групової травми можна назвати місто Берлін. Після закінчення Другої Світової Війни в 1945 році, новостворена держава НДР, за підтримки совєтської окупаційної влади встановила диктатуру на території Східної Німеччини. Значна частина населення Східної Німеччини була проти та не погоджувалася з новою політичною та економічною системою. До кінця 1940-х років почалася масова міграція до ФРН. У людей були різні причини – політичні, економічні та особисті – для того, щоб виїхати. До серпня 1961 року НДР втратила шосту частину свого населення – щонайменше чотири мільйони осіб. НДР вже закрила кордон Східної Німеччини з Західною Німеччиною в 1952 році, що робило його перетин дедалі небезпечнішим. Але кордони сектора в Берліні залишалися відкритими, що змусило багатьох намагатися дістатися Західної Німеччини через цей останній отвір.

13 серпня 1961 року НДР почала перекривати кордони навколо Західного Берліна, спочатку колючим дротом, а через кілька днів стінами. Правляча партія НДР сподівалася, що цей захід покладе край масовій втечі до Берліна. Вона також хотіла

стабілізувати свою владу та задокументувати свій суверенітет для зовнішнього світу. Але навіть колючий дріт і стіна не могли зупинити людей від втечі. Зусилля щодо вдосконалення прикордонних укріплень у Берліні ніколи не зупинилися та фактично тривали до 1989 року коли берлінський мур нарешті пав. Майже одразу почалася суспільна дискусія стосовно того, що робити з залишками 160 кілометрового муру, який понад три десятиліття був символом Холодної війни. Існували різні пропозиції, які базувалися або на повному знищенні муру або ж, навпаки, закликали законсервувати його. Рішення було знайдено у частковому збереженні муру, його переосмислені як туристичної дестинації та закладки слідів на тих місцях (Додаток Е), де колись він простягався.

Цей досвід різних держав у побудові меморіальних комплексів та формуванні суспільної пам'яті про історичні події є дуже корисним для України. Європейські меморіальні комплекси – це в першу чергу про вшанування і повагу пам'яті загиблих людей та роботу разом з суспільством задля збереження історії. В історії нашої країни за часів окупації сср, у повоєнні роки після Другої Світової Війни, часто відбувалося недбале та негуманне використання місць групової травми. Це спотворювало нашу історію, стирало значні її частини та іноді було просто варварським та нелюдямим. В майбутньому Україна має ставитися до побудови власних меморіальних комплексів з усією серйозністю та розумінням важливості цієї задачі. Вшанування власних національних героїв та меморіалізація певних подій допоможе не тільки не забути ці події в майбутньому, але й посилити відчуття національної ідентичності громадян. Згідно з цим, держава має розробити та втілювати на місцях прозору меморіальну політику, ціль якої буде полягати у вшануванні пам'яті та збереженні цілісної картини історичних подій.

3.3. Стратегія відновлення туризму деокупованих територій на прикладі міста Старобільськ з використанням європейського досвіду

Станом на сьогодні безпекова ситуація в Україні не сприяє розвитку туризму внаслідок вторгнення ворога, окупації ряду територій, значних пошкоджень історико-культурних ресурсів та туристичної інфраструктури, скорочення працездатного населення. Але, незважаючи на це, вже, зараз потрібно створювати стратегії розвитку та відновлення туристичної галузі конкретних територій, задля їхнього впровадження після деокупації. Післявоєнне відновлення туризму потребуватиме не тільки відновлення старих, але й створення ряду нових туристичних дестинацій країни. Однією з таких дестинацій може стати непересічне місто, що розташовано на півночі Луганщини за 105 км від обласного центру. Провінційне, невеличке та зелене містечко, що розташовано на березі річки Айдар, центральну частину якого прикрашає стародавній собор білого кольору. Вузькі вулички з історичною двоповерховою забудовою та деревами з обох боків, що створюють додатковий затишок. Міські легенди, що зберігають майже 340 років історії, пам'ятні знаки та мурали, на честь видатних та причетних до міста діячів культури, військових постатей та вигаданих персонажів це – Старобільськ, Луганщина, Україна.

Старобільськ починає свою історію в 1686 році, засновниками міста були українські козаки Слобідського полку, які в той час активно заселяли територію «Дикого поля». Завдяки вдалому місцерозташуванню, тут активно розвивається торгівля, і вже у 1797 році Старобільськ отримує статус міста. В середині XIX століття на мапі міста з'являються найбільш впізнаванні будівлі Старобільська – Собор святого Миколая Чудотворця (1859 рік) та Жіночий православний монастир «Всіх скорботних Радість» (1849 рік).

На початку XX століття Старобільськ стає місцем зіткнення між арміями Директорії УНР та окупантом, російським козаком Красновим. Маленьке за розміром, але не за духом місто Старобільськ у 1918 – 1921 та 1929 – 1930 роках стає центром повстанського руху українців проти комуністів на півночі Луганщини. Про часи

окупації срср нагадує пам'ятна дошка в центрі, що розповідає страшну історію 4000 польських військовополонених, які були злочинно страчені радянською владою. За містом розташовано військовий меморіал на вшанування пам'яті загиблих. Історія повторюється, і вже в 2014 році Старобільськ стає одним з міст, яке гідно дає відсіч окупантам з невизнаної ЛНР. З 2014 по 2022 рік Старобільськ живе як пересічне українське місто- впроваджує політику декомунізації, освоює децентралізацію, активно залучає громаду до міського життя та бере участь в державній програмі «Велике будівництво». В березні 2022 року Старобільськ зазнає окупації, яка станом на червень 2024 року триває й досі.

З огляду на багату історію міста, в майбутньому після деокупації воно має усі можливості та засоби, які сприятимуть розвитку міста, як важливої туристичної дестинації Луганщини. З метою оцінки повоєнних перспектив розвитку туризму у м. Старобільськ проведено SWOT-аналіз що наведений в Таблиці 3.1.

Таблиця 3.1. SWOT-аналіз перспектив розвитку туризму у м. Старобільськ

Сильні сторони	Можливості
<p>Природні ресурси: Старобільсько-точений мальовничими ландшафтами, річками та лісами, що приваблюють любителів природи та активного відпочинку.</p> <p>Історичні та культурні пам'ятки: Місто має багату історичну спадщину, включаючи архітектурні пам'ятки та музеї, що можуть зацікавити туристів.</p> <p>Велосипедна інфраструктура міста, та як це використовуються містянами.</p>	<p>Розвиток екотуризму: Можливість створення екотуристичних маршрутів та програм, що можуть привабити туристів, які шукають активний відпочинок на природі.</p> <p>Культурні фестивалі: Організація фестивалів та культурних заходів може залучити додаткову кількість туристів.</p> <p>Інвестиції в інфраструктуру: Залучення інвестицій для розвитку туристичної інфраструктури включаючи готелі, ресторани та розважальні заклади.</p>

Продовження таблиці 3.1.

<p>Екологічність: Відсутність великого промислового забруднення робить Старобільськ привабливим для туристів.</p>	<p>Промоція через соціальні мережі та Інтернет: Використання сучасних цифрових маркетингових інструментів для просування туристичних можливостей Старобільська.</p>
<p>Слабкі сторони</p>	<p>Загрози</p>
<p>Невелика туристична інфраструктура: Недостатня кількість готелів, ресторанів та інших туристичних об'єктів може обмежити потік туристів.</p> <p>Недостатнє фінансування: Обмежені фінансові ресурси на розвиток туризму можуть стримувати просування туристичних ініціатив.</p> <p>Відсутність маркетингу: Місто може бути недостатньо відомим серед потенційних туристів через відсутність ефективних маркетингових стратегій.</p> <p>Транспортна доступність: Можливі проблеми з транспортною доступністю, особливо для іноземних туристів.</p>	<p>Економічна нестабільність: Економічні проблеми можуть негативно впливати на туристичний потік та інвестиції.</p> <p>Конкуренція з боку інших регіонів: Інші міста та регіони України можуть пропонувати більш розвинену туристичну інфраструктуру та привертати більшу кількість туристів</p> <p>Безпекова загроза: після деокупації Старобільськ все одно буде дуже близько розташований до кордону з росією, що може створювати певні страхи туристів.</p>

Авторська розробка

Результати SWOT-аналізу дозволили дійти висновку про потужний туристичний потенціал міста завдяки багатим природньо-екологічним та історико-культу-

рним ресурсам. Основними перешкодами є слабка наявна туристична інфраструктура, обмежене фінансування, відсутність маркетингу, та, найголовніше, це – безпекова ситуація в регіоні, яка залишиться напруженою навіть після деокупації міста.

Туристична галузь – це сфера діяльності в якій людина має можливість отримати досвід спілкування з культурою іншої країни або певного регіону власної країни. Економічні вигоди від такої взаємодії є рушієм наповнення міського бюджету багатьох міст світу. Тому важливість розвитку туристичного бренду DESTINATION є вкрай важливим завданням. Місто Старобільськ вже розробило свій власний туристичний слоган та логотип в рамках Проекту Дослідницька АРТ-резиденція «Аура міста», який реалізовувався ГО «Центр спільного розвитку «Дієва Громада» за підтримки Українського культурного фонду. Він звучить як «Місто зі змістом» базуючись на важливості показати те, що Старобільськ є місто з великою історичною спадщиною.

Важливо розуміти, що місто Старобільськ є невеличким районним центром громади і туристи, які бажають відвідати схід України, скоріш можуть звернути увагу на більш традиційні в цьому сенсі великі міста, такі як Харків, Луганськ чи Северодонецьк. Тому, будуючи власний туристичний імідж, Старобільськ має робити наголос на власних унікальних та цікавих атракціях і можливостях, яких великі міста частіше позбавлені. Найважливішою з таких атракції має бути культурна складова Старобільська, яка, іноді, стає вирішальним пунктом у виборі того чи іншого місця відпочинку.

Старобільськ – це місто багатой культурної спадщини та цікавої історії. Воно є рідним для багатьох відомих людей, таких як дисидент, шестидесятник і, в першу чергу, поет Іван Світличний, та, не менш відомий сучасному українцю, письменник Сергій Жадан, що зараз воює у лавах Національної Гвардії. Ім'я Сергія Жадана є важливою складовою туристичного бренду Старобільська, його вірші прикрашають стіни міста. Саме тут, в Старобільську, відбувалися зйомки фільму «Дике поле» 2018 року, за книгою Сергія Жадана «Ворошиловград».

Гуляючи містом, туристи можуть краще ознайомитися з історією міста та його легендами. Як приклад, міська легенда, що пов'язана з відомим українським політичним і військовим діячем ХХ століття – Нестором Махно, що за переказами сховав свої величезні скарби в одному з підвалів міста. Напевно, саме завдяки такому цікавому зв'язку, в центрі міста з'явився пам'ятник цьому водночас видатному і суперечливому українському діячу.

Найбільш важливі історико-культурні ресурси міста зосереджені у його центральній частині (Таблиця 3.2).

Таблиця 3.2 Основні орієнтири архітектурні пам'ятки старої частини міста Старобільськ

Назва	Роки будівництва	Розташування	Охоронний статус
Миколаївська церква	1852 р	вул. Руднева, 2	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Адміністративний будинок	1908-1913 рр.	вул. Руднева, 6	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Духовна семінарія	Початок ХІХ ст.	вул. Руднева, 25	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Торговий будинок	ХVІІІ ст., 1914 р.	ріг вул. Руднева та Центральної, 25	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Учительський інститут (головний навчальний корпус)	Перша половина ХХ ст.	вул. Центральна, 36	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Будівля Старобільського краєзнавчого музею	Кінець ХІХ ст.	вул. Гімназична, 53	Пам'ятка архітектури місцевого значення

Продовження таблиці 3.2

Старобільський жіночий монастир «Всіх скорбящих Радосте»	Кінець XIX ст.	вул. Монастирська, 43	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Адміністративний будинок	1908 р.	вул. Монастирська, 15	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Комплекс споруд Гостинного двору	1908 р.	вул. Центральна, 38 та вул. Монастирська, 15	Пам'ятка архітектури місцевого значення
Житловий будинок	XIX ст.	вул. Центральна, 52, ріг вул. Трудова	Пам'ятка архітектури місцевого значення

Авторська розробка

Центральна частина міста – це старовинні садиби в класичному або сецесійному стилі, дерева, що посаджені вздовж доріг, влітку не дають місту занадто сильно нагрітися. Розвиваючи інфраструктуру міста, та роблячи його більш туристичним, влада міста має враховувати сучасні тенденції до безбар'єрного середовища, зручного для усіх містян. Станом на червень 2024 року точно невідомий стан архітектурної спадщини міста, але в майбутньому місцева громада має наполягти на автентичному відтворенні пошкоджених міських пам'яток або, у випадку відсутності такої можливості, на тому, щоб сучасні будівлі не виглядали неприродньо вбудованими в міське середовище, як це трапилося в Сараєво, а стали доповненням та частково переосмисленням старої забудови, як це відбулося в Роттердамі.

Виходячи з SWOT-аналізу, важливе значення для реалізації стратегії відновлення туристичної галузі у місті Старобільськ має створення туристично-інформаційного центру. Його основними завданнями є комплексний підхід до розвитку

туристичної галузі в місті та управління історико-культурними ресурсами. Туристичний інформаційний центр, візьме на себе відповідальність за розробку та втілення туристичних проєктів, розробку туристичного бренду та дизайн-коду міста, що передають атмосферу історичного міста.

Туристично-інформаційний центр стане простором для візитерів та містян, в якому буде можливість ознайомитись з культурною спадщиною Старобільська та сформувати програму свого відпочинку в місті, придбати сувеніри та отримати консультацію чи допомогу.

Важливо, щоб стратегія розвитку міста включала в себе, також, розробку вдалого туристичного слогану, для Старобільська ми пропонуємо слоган «Музей простонеба», цей слоган точно описує дух міста. Саме на цьому має ґрунтуватися рекламна агітація міста.

В стратегії розвитку міста ми закладаємо, як окремий та важливий пункт, просування в соціальних мережах туристичного бренду міста та комунікації з активними туристичними блогерами, які сприяли б поширенню впізнаваності міста, створивши відповідні сторінки у мережі Instagram та Facebook, як туристичний інформаційний центр Старобільська.

Історико-культурні ресурси для Старобільська є основним рушієм розбудови туристичного бренду. Базуючись на цьому, в стратегії розвитку було б важливим побачити не тільки регламентування важливості збереження автентичності міста, а й залученості цього ресурсу, неопосередковано, в туристичний бренд міста. В країнах західної Європи та США є дуже популярним історичні костюмовані ярмарки, що пов'язані з історією міста або регіону. Базуючись на цьому, та маючи серйозну історичну спадщину, у Старобільську можливе створення власного ярмарку, який буде розповідати про життя та побут українських козаків, воїнів УНР та антикомуністичних повстанців. Такі інтерактивні атракції також допоможуть залучати туристів до взаємодії що ще більше сприятиме атмосфері зацікавленості.

Оскільки Старобільськ належить до Слобожанщини, яка славиться своєю регіональною кухнею, то доречно запропонувати певний історичний гастротур. Для

цього належить відтворити, рецептуру страв, які за складом, смаковими характеристиками, подачею повторюють страви наших прашурів.

Для багатьох українських міст питання громадського транспорту є складним через високу зношеність наявного рухомого складу та невідповідність сучасних норм безпеки та комфорту. Старобільськ є нетиповим прикладом вирішення цього питання, більшість містян користуються велосипедом або, як говорять місцевою говіркою, «лісапед». Старобільськ – це місто велосипедів та сприятливих для цього умов: - прямі довгі вулиці, що пересікаються між собою, відсутність перепадів висоти, що зумовлена степовим реаліями Луганщини, та невеличкий розмір міста (13.32 км²). Профіль міських вулиць є вельми сприятливим для пересування ними за допомогою велосипедів або пішки. Тому не дивно, що саме тут відбуваються масштабні велофестивали на кшталт «Sherwood wekeend» [22], який в майбутньому також слід розглядати, як туристичну частину бренду міста. В той час, як багато країн Європи сьогодні продукує розвиток велосипедного транспорту, як альтернативи особистим авто, Старобільськ вже сьогодні має усю наявну інфраструктуру для щоденного використання велотранспорту та, найголовніше, культуру користування цим двоколісним помічником людини, що в майбутньому тільки додаватиме балів до туристичного іміджу міста. Старобільськ – це місто, яке атмосферою може переносити туристів в часи що вже давно минули, тому важливо зберегти цей масштаб невеличкого провінційного міста.

Також, слід зауважити, що виходячи зі SWOT-аналізу, місто стикається зі слабо розвинутою готельною мережею. Але з цього випливає проблема втручання в стале міське середовище сучасними будівлями. Виходом з цієї ситуації, може бути ревіліталізація окремих занедбаних будинків в місті, подальша їхня здача в оренду туристам. Важливо зауважити, що, необхідно, не намагатися якомога сильніше модернізувати старі споруди, а, навпаки, наблизити їх максимально до автентичного стану задля кращого занурення в атмосферу старого міста.

Така програма може бути реалізована приватним бізнесом у співпраці з місцевою владою, базуючись на договорі відновлення споруд – бізнесом, а влада забезпечує інфраструктуру міста в цих місцях: дороги, туристичні вказівники, парки та сквери, доступ до питної води на вулиці, велопаркування тощо. Таким чином місто залучатиме більшу кількість туристів, що зацікавлені в ознайомленні з автентичною історією та культурою й отримує у співпраці з бізнесом оновлену туристичну інфраструктуру.

Найбільш впізнаваними будівлями Старобільська є дві історичні можливо монастирсько-храмові споруди. Це важлива туристична атракція міста, що дозволяє залучити вірян та стати частиною релігійного туризму України.

Варто наголосити, що місто має розвинути діалог зі своїм єдиним містом-побратимом – польським містом Люблін. Це місто є важливим туристичним центром Польщі, в якому добре розуміють важливість туристичної галузі для місцевої економіки. Старобільськ може запозичити досвід Любліну у використанні історико-культурних ресурсів та розробки рекламної компанії із залученням туристів із Польщі, яких може зацікавити відвідання військового меморіалу своїх співвітчизників.

Досвід Любліна є також корисним в сфері розробки інтерактивних туристичних застосунків для смартфона, який полягає у нанесенні на мапу основних туристичних атракцій Старобільська із зазначенням їхньої історії, цікавих фактів тощо.

Місто Старобільськ є місцем з великою історичною спадщиною, але в якому діє всього лише один музей краєзнавчого профілю. Стратегічно правильним буде його модернізація, оновлення будівлі та виділення коштів спрямованих на краєзнавчу діяльність міста, включаючи тему російсько-української війни та подій, які відбулись у місті за часів окупації. Для містян та жителів області буде цікавим проведення у музеї виставок експонатів зарубіжних та відомих українських музеїв, залучення до всеукраїнських та міжнародних туристичних заходах.

Така співпраця була б суттєвим допоміжним механізмом у просуванні туристичного та культурного бренду Старобільська. Ще музей може слугувати місцем

форуму для побудови діалогу між військовими, які хочуть передати свій досвід, та цивільними, які пережили окупацію та не мали доступу до українського інформаційного поля.

Післявоєнний туризм України виступатиме, як один з засобів подолання окупаційного минулого та стереотипів стосовно нашої країни, що були штучно насажені ззовні. Туристична діяльність у повоєнний час також виконуватиме просвітницьку функцію і для самих українців, що пережили окупацію та вплив пропаганди. Вже зараз ми маємо стратегічно вирішувати питання майбутньої деокупації не тільки українських міст, але й умів українців. Дітям, які народилися в рік початку окупації Луганщини цього року вже виповниться 10. Окупаційна влада навмисно обмежує інформаційний простір та можливості українців в окупації ознайомлюватися з історико-культурним надбанням свого народу та користуватися рідною мовою.

Однією з цікавинок міста є наявність декількох пляжів в долині річки Айдар. Пляжі Старобільська не мають сучасної інфраструктури, зокрема, душових кабінки, доріжок, відсутні чергові медичні працівники не враховують безбар'єрності.

Пріоритетними завданнями з розвитку пляжів міста та його гармонійного поєднання з загальноміським туризмом є вкладання коштів у створення сучасної інфраструктури, поєднання шляхів, що ведуть до пляжів з загальноміськими дорогами та створення нового напрямку в туризмі міста – оренда байдарок, для туристичного ознайомлення з річкою Айдар. Річка Айдарне є судноплавною, але завдяки сприятливим умовам навколишнього середовища в місті діє заклад з лікувальними водами та радонове джерело. Така туристична атракція доповнює твердження, що Старобільськ є місцем зеленого та екологічного туризму. Ну хай буде, але якщо виникнуть питання причому тут пляжі, то готуйте відповідь.

Для реалізації запропонованої нами стратегії, та як один із засобів збереження та розвитку міста – є залучення громади до питань, пов'язаних із відбудовою міста у майбутньому. В Україні вже існують певні механізми, які можуть слугувати

прикладом такого залучення містян. 1 квітня 2014 року в Україні офіційно стартувала реформа децентралізації. Децентралізація принесла більше повноважень на місцях, залучила місцеві громади до розвитку. Також важливо відмітити, що реформа децентралізації є одним з ключових елементів боротьби з корупцією завдяки суспільному контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування. За роки після реформи суспільна оцінка стосовно неї є загалом позитивною [2].

Участь громади в туризмі має важливе значення для підтримки туризму, оскільки вона забезпечує стійкі переваги для виживання самої громади. Саме пряме народовладдя на місцях сприятиме залученню приватних інвестицій, меншому рівню корупції та більш об'єктивній оцінці цілей та можливостей громад. Першочергова зацікавленість громад у саморозвитку в тому, щоб збільшити місцеві бюджети, зменшивши залежність маленьких міст від рішень обласних центрів та не створювати чергові дотаційні «чорні діри».

Наявні ресурси Старобільська потенційно забезпечують йому гідне місто на туристичному ринку України. Біля міста немає жодних шахт або забруднюючих довокільця підприємств. Підписана та ратифікована Угода про асоціацію між Україною та ЄС охоплює низку зобов'язань України, зокрема, у сфері наближення до стандартів та розвитку «зеленої» енергетики, дотримання показників клімату. З такими умовами, важливим туристичним доповненням міста є вкладання коштів та ресурсів у зелену енергетику, що буде прикладом «перезавантаження» українського Донбасу, який здебільшого асоціюється з важкою промисловістю.

Різні міжнародні фінансові установи, як ЄБРР або МВФ, вже доволі довгий час, проводять політику інвестування у зелену енергетику за зниженою відсотковою ставкою. Для Старобільська співпраця з міжнародними донорами та інвесторами є життєвою необхідністю без якої відбудови міста фактично неможлива.

Незважаючи на те, що найбільш зацікавленими в розвитку громад є самі громади, ми не можемо ігнорувати той факт, що без зовнішньої консультативної допомоги громади просто не впораються. Створення відповідної документації, визна-

чення майбутніх пріоритетів і проєктів відновлення та пошук інвесторів є серйозним завданням для будь-якого ефективного менеджменту. Не обійтися без втручання держави, яка може та має розробити політику консультування громад у ефективному плануванні процесів, допомоги та можливостях залучення коштів міжнародних та внутрішніх донорів.

Старобільська громада, яка постраждала внаслідок війни, повинна чітко уявляти, які перспективи її чекають у майбутньому. Починати потрібно з пошуку відповідей на глобальні питання – скільки мешканців проживатиме в громаді, якою буде її демографічна структура, якою буде галузева спеціалізація економіки цієї громади, та які перспективи існуватимуть для розвитку місцевого бізнесу. Важливо визначитись, які саме населені пункти чи інфраструктурні об'єкти громади доцільно відновлювати у першу чергу, а які доведеться відкласти на довгу перспективу.

Майбутня відбудова Старобільська закладатиме основи місцевої економіки на роки наперед, тому важливість правильних рішень неможливо переоцінити. Оцінюючи усі переваги та недоліки розвитку міста Старобільська, слід наголосити, що в майбутньому місто варто розвивати саме як туристичний зелений центр, невелике місто вихідного дня, яке, спираючись на наявні ресурси, може репрезентувати українську історію та культуру Луганщини, а згодом зможе запустити процес відновлення економіки області і відповідно підвищення доходів її населення.

Розвиток туристичної сфери та поява нових робочих місць сприятиме внутрішній міграції та побудові діалогу між різними регіонами країни та стирання уявної межі між українським сходом, заходом, центром, північчю, півднем тощо. Формуючи майбутню політику туризму, треба розуміти, що, з точки зору прагматизму, зараз існують усі можливості для репрезентації нашої культури та її гармонійного воз'єднання з європейської та світовою культурною спадщиною. Місто Старобільськ може стати одним з таких місць, що буде розповідати нашу унікальну історію усьому світу, сприяючи Україні зайняти гідне місце на загальноєвропейському та світовому туристичному ринку.

ВИСНОВКИ

Історико-культурні ресурси – це матеріальні та нематеріальні об'єкти, які мають важливе історичне, культурне або археологічне значення. Сюди можуть входити пам'ятки архітектури, археологічні рештки, культурні традиції, фольклор, мова, традиційні знання та багато іншого. Історико-культурні ресурси є надзвичайно важливими для формування бренду області та країни.

Історико-культурні ресурси можуть бути залучені до різних видів туризму – культурного, етнографічного, археологічного, освітнього та ін.

Луганщина – регіон з багатою та давньою історією. Різні історичні періоди сформували сучасну історико-культурну спадщину регіону. Основними з них є період «Дикого поля» XV ст. (Салтівське поселення, кургани біля села Новоолександрівка), колонізація «Дикого поля» запорізькими козаками у XVII ст. (Кремінське укріплення, заснування найстаріших міст області, зокрема Старобільська, 1686 р.), період першої хвилі індустріалізації (Бельгійська спадщина Лисичанська, 1890-ті роки), визвольні змагання 20-х рр. XX ст. (Пам'ятник борцям за волю України в Лисичанську, Пам'ятник Нестору Махно, 2009 р.), радянська окупація (зокрема, Будинок техніки у Сєвєродонецьку 1967 р. та період незалежності (Пам'ятник загиблим у російсько-українській війні в Лисичанську та меморіал пам'яті жертв Голодомору в Луганську).

Після початку окупації окремих регіонів Луганщини в 2014 році невизнаною ЛНР, історико-культурна спадщина регіону опинилася в загрозовому становищі через принципову політику окупантів стосовно українського спадку. Починаючи з 2014 року постраждали або зазнали ушкоджень такі важливі елементи історико-культурної спадщини Луганщини як церква святої Катерини 1897 року, Попасна залізнична станція 1885 року, будівля колишніх Сода-бараків 1896 року, будівля Луганського обласного академічного українського музично-драматичного театру 1902 року. Також, утиску піддається нематеріальна культурна спадщина регіону, така як мова, віра та традиції тощо.

Для України загалом і, зокрема, для Луганщини важливим може стати європейський повоєнний досвід відновлення туризму та історико-культурних ресурсів. Зокрема, це досвід відбудови Роттердаму (Нідерланди) після Другої світової війни та Сараєво (Боснія та Герцеговина) після Балканської війни. Саме практика відновлення Роттердаму показує важливість комплексного підходу задля перетворення промислових районів на привабливі туристичні центри, на відмінну від досвіду Сараєво, де швидкі та неякісні рішення призвели до занепаду автентичності міста та створили умови незручного для містян середовища.

Події що пов'язані з воєнними діями створюють «місця групової травми». Найвідомішим «місцем групової травми» в Україні є Бабин Яр у Києві. Доцільність використання таких місць задля вшанування пам'яті загиблих та збереження історичної пам'яті – необхідний елемент формування міського середовища. Релевантними для України можуть бути приклади катакомб міста Сараєво або Берлінський мур, які виступають невід'ємною складовою сприйняття образу цих міст.

Для Луганщини важливо завчасно розробити стратегію розвитку туризму задля її невідкладного впровадження після повної деокупації області. Однією з туристичних перлин Луганщини є місто Старобільськ. Це унікальне для Донбасу місто з точки зору історико-культурних ресурсів та екологічної ситуації. SWOT-аналіз туристичних ресурсів Старобільська показує важливість використання екологічно чистих ресурсів міста та збереження його автентичного історико-культурного середовища.

З метою відновлення туризму міста у повоєнні роки, підвищення ефективності туристичних проєктів важливими є співпраця органів державної влади з місцевою громадою та місцевим бізнесом, зарубіжними меценатами і спонсорами, міжнародними організаціями.

Основним рушієм змін у туристичній сфері міста може стати новостворений туристично-інформаційний центр. Важливою також є модернізація міського му-

зею, зокрема, оновлення експозиції на тему російсько-української війни та залучення до роботи музею ветеранів війни, які сприятимуть налагодженню діалогу з містянами, що перебували в окупації

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Археологічні дослідження Луганщини у 20—30 рр. ХХ ст. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89373/20Klyuchnyeva.pdf?sequence=1>
2. Бабин Яр [Електронний ресурс] Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%BD_%D0%AF%D1%80
3. Бейдик О.О. Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: автореф. дис. ... д-ра географ. наук – К., 2004. – 36 с.
4. Від початку війни РФ знищила на Луганщині 31 пам'ятку культурної спадщини. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3854181-vid-pocatku-povnomasstabnoi-vijni-rf-znisila-na-lugansini-31-pamatku-kulturnoi-spadsini.html>
5. В окупованому Старобільську заборонили святкувати День Святого Миколая [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://novynarnia.com/2023/12/03/-v-okupovanomu-starobilsku-zaboronyly-svyatkuvaty-den-svyatogo-mykolaya-ditej-vitatyme-kysh-babaj/>
6. Від ворожих кордонів до туристичних атракцій [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.tandfon-line.com/doi/full/10.1080/13683500903033278?needAccess=true>
7. Велюфестиваль у Старобільську [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://u-cycle.org.ua/news/yak-u-misti-velosypedystiv-starobilsku-prohodyv-velofestyval-sherwood-weekend/>
8. Євро 2012: Донецьк готується конкретно [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/06/090624_donetsk_euro_it

9. Закон України. Про охорону культурної спадщини [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
10. Ігор Смаль. Географія туризму, сторінка 97 [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.researchgate.net/profile/IgorSmal/publication/3320792-10_Geografia_turizmu/links/5c9e26f5299bf11169500098/Geografia-turizmu.pdf
11. Корупція під час постконфліктної реконструкції, приклад Боснії та Герцеговини [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/268384928_Corruption_in_postconflict_reconstruction_Bosnia_and_Herzegovina_case_study
12. Куренівська трагедія у Києві [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/berezen/13/1961-u-kyievi-stalasya-kurenivska-tragediya>
13. Лисичанськ Луганської області отримав премію «Бельгійська спадщина за кордоном» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/29057279.html>
14. Мапа культурних втрат [Електронний ресурс] Режим доступу: https://ucf.in.ua/news/culture_loss
15. Меморіальний комплекс [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-65567>
16. Менше турбаз, але більше кемпінгів. Як відновлюється український туризм у 2023 році [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.rbc.ua/rus/travel/menshe-turbaz-ale-bilshe-kempingiv-k-vidnovlyuetsya-1692283432.html>
17. Методика оцінки історико-культурних туристичних ресурсів [Електронний ресурс] Режим доступу: https://tourlib.net/books_ukr/kravciv8.htm
18. Мацола В.І. Рекреаційно-туристський комплекс України: Монографія / В.І. Мацола. – Львів: ІРД НАН України, 1997. – 259 с.
19. Міграційна політика ссрр [Електронний ресурс] Режим доступу: https://old.novadoba.org.ua/sites/default/files/files/razom_na_odniy_zemli/1.7.pdf

20. Національна стратегія розвитку туризму до 2026 року [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.r-ada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text>
21. Нове серце Роттердама. Післявоєнна реконструкція зруйнованого міста [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://pragmatika.media/category/povoyenna-vidbudova-mist/>
22. Пошкодженні історико-культурні пам'ятки в Україні [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco?hub=66116>
23. Перспективи розвитку туристичної галузі України у післявоєнний період [Електронний ресурс] Режим доступу: http://market-infr.od.ua/journals-/2023/72_2023/35.pdf
24. Повоєнні реконструкції [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/re-construction/>
25. Повоєнна відбудова та важливість громад [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.epravda.com-ua/cdn/cd1/2024/povoienna_vidbudova/
26. Реформа децентралізації в Україні як елемент правового механізму подолання корупції [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1704>
27. Спектр можливостей постконфліктного туризму (POSTOS): основа для напрямків, які відновлюються після конфлікту [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.tandfonline.com/doi-/full/10.1080/09669582.2021.1993866>
28. Сучасний стан та проблеми дослідження історико-культурної спадщини України [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/54228/22Kornienko.pdf?sequence=1>
29. Туризм у Феніксі : роль постконфліктного туризму [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.science-direct.com/science/article/abs/pii/S0160-738310001635?via%3Dihub>

30. Туризм на Луганщині: Як відродити те, чого ніколи не було [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://dn.depo.ua/ukr/severodonetsk/turizm-na-luganshchini-yak-vinayti-te-chogo-nikoli-ne-bulo-20190605974252>
31. Тенденції розвитку туризму на півночі Донеччини [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/12_2018/14.pdf
32. Україна потрапила в ТОП-100 найкращих країн для бізнесу [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2018/12/21/643817/>
33. Центр пам'яті [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.oradour.org/>
34. Як за роки децентралізації зросла підтримка і довіра до реформи [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20210413043637/https://decentralization.gov.ua/-admin/articles/12940.html>
35. Як міста Європи відбудовувалися після повного руйнування [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.unian.ua/tourism/impression/vidnovlennya-ukrajini-yak-mista-yevropi-vidbudovuvalisya-pislya-povnogo-ruynuvannya-11802297.html>
36. Як відбудовувалося Сараєво після облоги та чому зараз у місті так складно жити [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://kyivschina24.com/news/yak-vidbudovuvalosya-sarajevo-pislya-oblogy-ta-chomu-zaraz-u-misti-tak-skladno-zhyty/>

ДОДАТКИ

Класифікація туристичних ресурсів за І. Смалем [10]

Основні стимулятори та дестимулятори розвитку туризму в Україні [10]

Знищена бельгійська спадщина Лисичанська та вулиці Старобільська

Серебрянській ліс

Повоєнний і сучасний Роттердам

Найвища вежа Балкан Avaz Twist Towers

Понівечена війною житлова будівля поряд із сучасним офісним центром

Пам'ятні знаки, що показують, де проходив Берлінський мур

Довоєнна панорама міста Старобільськ

Велофестиваль у Старобільську

